

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2018; 1(19): 87-88

© 2018 NJHSR

www.sanskritarticle.com

आचार्य: के गणपतिभट्टः

अद्वैतवेदान्तविभागः,

राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्,

तिरुपति:

“वेदान्तः तथा नित्यं जीवनम्”

आचार्य: के गणपतिभट्टः

भूमिका -

भारतीयदर्शनपरम्परायां वेदान्तः परमं स्थानं धारयति। उपनिषदां तत्त्वार्थनिर्णयः यत्र क्रियते, तं वेदान्तशब्देन निर्देशयन्ति। अयं वेदान्तः केवलं सैद्धान्तिकतया न अवस्थितः, किन्तु मानवजीवनस्य सर्वविधं मार्गदर्शनं करोति। यदा वयं 'नित्यं जीवनम्' इत्युक्तिं प्रयोजयामः, तदा केवलेन दैनिकजीवनं न, अपि तु व्यक्तेः मानसिकं, बौद्धिकं, आध्यात्मिकं च सर्वाङ्गिणं जीवनं लक्ष्यक्रियते। एतेषां सर्वेषां पक्षेषु वेदान्तविचारस्य उपादेयता असाधारणम् अस्ति।

वेदान्तपरिचयः -

वेदान्तशब्दः द्वाभ्यां पदाभ्यां निर्मितः — 'वेद' तथा 'अन्त'। वेदानां अन्ते यः भागः, सः उपनिषदाम् रूपेण प्रसिद्धः अस्ति। उपनिषदः एव वेदान्तः इति सामान्यः स्वीकरः। तस्मादुपनिषदां दार्शनिकविचाराः, ब्रह्मसूत्राणि, भगवद्गीता च — एतेषां त्रयाणां समुच्चयः "प्रस्थानत्रयम्" इति कथ्यते। वेदान्तदर्शनं ब्रह्मस्य, आत्मनः च स्वरूपम् अन्वीक्षते। 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः' — इत्येषा शङ्कराचार्येण प्रतिपादिता सूत्ररूपा व्याख्या, वेदान्तदृष्टेः मूलस्वरूपं प्रकाशितवती।

नित्यं जीवनम् — किं तदेव?

नित्यं जीवनं इत्युक्ते — यत् प्रतिदिनं अनुभूयते, यत्र मानवः कर्मणि प्रवृत्तः अस्ति, यः चिन्तयति, स्पृणोति, इच्छति, अनुभवति च। न स केवलं स्थूलजीवनम् — यथा भोजनं, निद्रा, कर्म — अपि तु सूक्ष्मजीवनम् अपि — यथा चित्तवृत्तयः, अभिप्रायः, स्वप्नाः, भावना, दुःखम्, आनन्दः इत्यादयः।

वेदान्तदृष्ट्या जीवितदर्शनम्

वेदान्तः अस्मान् स्मारयति — 'तत्त्वमसि'¹, 'अहं ब्रह्मास्मि'², 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' — इत्यादि। एतानि महावाक्यानि अद्वैतदृष्टिं प्रतिपादयन्ति। जीवनं यदा आत्मतत्त्वविवेकपूर्वकं नयति, तदा तद् एव वेदान्तसम्पन्नं जीवनम्।

नित्ये जीवने वेदान्तदृष्टिः कथं प्रवर्तमानं भवति?

१. आत्मबोधः

वेदान्तस्य प्रथमं लक्ष्यं आत्मबोधः। प्रतिदिनं यदि अहं आत्मस्वरूपं चिन्तयामि — "अहं शरीरं न अस्मि", "अहं मनः न अस्मि", "अहं चैतन्यमेव" — इत्यादि, तर्हि सः विचारः सम्पूर्णजीवनदृष्टिं परिवर्तयति। दुःखसुखयोः व्यापारेषु अपि समत्वम् आगच्छति।

२. कर्मविवेकः

वेदान्तः कर्मणां परिमार्जनं करोति। न स कर्मत्यागम् उपदिशति, किन्तु कर्मफलासङ्गस्य त्यागं।

Correspondence:

आचार्य: के गणपतिभट्टः

अद्वैतवेदान्तविभागः,

राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्,

तिरुपति:

'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन' — इत्येतत् सिद्धान्तः कर्मयोगं प्रतिपादयति। नित्ये कार्ये — गृहकर्म, सामाजिकव्यवहारः, कार्यालयीनकर्म — सर्वत्र अस्य विचारस्य अन्वयः शक्यते।

३. साक्षिभावः

वेदान्ते सर्वथा 'साक्षिभावः' अत्यन्तोपयोगीः। आत्मा न क्रियावान्, न विक्रियावान्, किन्तु साक्षिमात्रः। अस्य भावस्य अनुष्ठानं यदा भवति, तदा लोकेषु दुःखेषु चित्तविक्षेपः न जायते। इदं दार्शनिकं चिन्तनं न सन्त्यज्यं, अपि तु अभ्यासात् जीवनस्य सहजवृत्तिः भवति।

४. वैराग्यवृत्तिः

वैराग्यं वेदान्तस्य अनिवार्यं साधनम्। वैराग्यं न तु त्यागद्वेषः, किन्तु विषयेषु असक्तिः। यदा नित्ये जीवने अयं दृष्टिकोणः स्थाप्यते — 'सर्वं क्षणिकं, अनित्यं', 'मम किं स्थिरं' इति — तदा लोभः, क्रोधः, मोहः इत्यादीनां क्षयो भवति।

५. समत्वदृष्टिः

भगवद्गीतायां — 'समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम्'³ — इति उक्तम्। एषा दृष्टिः जीवने समभावं जनयति। जाति, वर्ण, लिङ्ग, सामाजिकवर्गादिषु न कोऽपि भेदः। वेदान्तोक्तं समदर्शनं यदा व्यवहारं गच्छति, तदा समाजिकं सौहार्दं स्थिरं भवति।

वेदान्तः व्यवहारे — उदाहरणानि

- **गृहस्थस्य जीवनम्** — गृहस्थो यदा आत्मदर्शनम् अन्वेष्टुं प्रारभते, तदा तस्य कर्माणि 'यज्ञभावना' युक्तानि भवन्ति। माता पिता यदा आत्मदृष्ट्या पश्यतः, तदा ते बालकानपि ब्रह्मस्वरूपत्वेन पश्यन्ति। तदा शिक्षणं, पालनं च प्रेमयुक्तं, संयमयुक्तं च भवति।
- **अध्यापकः वा शिक्षकः** — वेदान्तदृष्ट्या शिक्षकः आत्मज्ञानं प्रकाशयति। यः शिक्षकः आत्मानं आत्मतत्त्वरूपेण अनुभूतवान्, स एव शिष्येषु पवित्रत्वं, अध्यात्मदृष्टिं च प्रतिष्ठापयितुं शक्नोति।
- **व्यवसायिनः वा कर्मयोगिनः** — वेदान्तः तानपि निर्देशयति — 'लोकेस्मिन्निविधा निष्ठा'⁴ — कर्म युक्त्या स्थितानां कृते असक्तभावः, निष्कामकर्मणा कार्यसम्पादनं च उपदिश्यते। 'येन कर्मणि असक्तः सन् सिद्धिं लभते' इति वेदान्तेनैव प्रतिपादितम्।

वेदान्तः चित्तशुद्धेः साधनम् —

वेदान्तचिन्तनं न केवलं ज्ञानमार्गः, अपि तु चित्तशुद्धेः मुख्योपायः। यदा वयं ब्रह्मविचारं कुर्मः — 'कोऽहं', 'कस्मात् दुःखं?', 'किं मम स्वभावतः आनन्दः वा?' — इत्यादयः प्रश्नाः आत्मगत्याः सूचकाः भवन्ति। अयं स्वान्वेषणः तु अशुद्धिविनाशाय, विवेकवृद्धये च कारणम्।

शास्त्रसम्मतं वेदान्तमन्थनम् —

- **उपनिषत्सु** — 'तत्त्वमसि', 'अहं ब्रह्मास्मि', 'नेति नेति', 'एको देवः' इत्यादयः महावाक्यानि वेदान्ततत्त्वं सूचयन्ति।

- **भगवद्गीतायां** — विशेषतः द्वितीयाध्यायात् आरभ्य अष्टमाध्यायपर्यन्तं वेदान्तचिन्तनस्य मूलभूतविचाराः सम्पूर्णरीत्या सम्पुटिताः।

- **ब्रह्मसूत्राणि** — 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा'⁵, 'जन्माद्यस्य यतः'⁶ — इत्यादिभिः सूत्रैः वेदान्तदर्शनं व्यवस्थितरूपेण प्रस्तूतम् अस्ति।

नवमानवस्य जीवनपद्धतौ वेदान्तस्य उपयोगः —

आज्ञानकाले यदा व्यक्तिः तनावग्रस्तः, आत्मभ्रान्तः, मूल्यहीनः च भवति, तदा वेदान्तस्य महत्त्वं विशेषं भवति। आत्मज्ञानं यदा जीवनस्य आधारभूतम् अस्ति, तदा सम्यग्दृष्टिः, तत्त्वनिष्ठा च उत्पद्यते।

- **मानसिकशान्तिः** — आत्मा न कदाचन विक्रियते। यदा एषा धारणा दृढं भवति, तदा संकटेषु अपि शान्तिः सम्भवति।

- **प्रेरणा व उत्साहः** — 'अहं कर्ता न अस्मि', 'कर्म ब्रह्मार्पणं' — इत्येतद्विचारैः व्यक्तिः निष्कामतः कर्म करोति। अस्य परिणामः आत्मसन्तोषः।

- **सामाजिकसमरसता** — सर्वेषु आत्मदर्शनं — एषा दृष्टिः बन्धुत्वं जनयति, दुराग्रहं नाशयति, सार्वभौमदृष्टिं प्रसारयति।

वेदान्तबोधनस्य आधुनिकमाध्यमानि —

वर्तमाने यदा तन्त्रज्ञानं, सामाजिकमाध्यमं च प्रवर्तते, तदा वेदान्तविचाराः अपि एतेषु माध्यमेषु प्रेषणीयाः।

- वेदान्तविषये श्रव्यवाणी — पॉडकास्ट् इत्यादिषु।
- यूट्यूब/मोबाइल अनुप्रयोगादिषु आत्मज्ञानविषयकं शिक्षणं।
- पाठ्यक्रमेषु वेदान्तदर्शनस्य समावेशः।

उपसंहारः —

वेदान्तः जीवनस्य केवलं पारमार्थिकविचारः न, अपि तु नित्यव्यवहारे अत्यन्तं प्रासङ्गिकः। स आत्मदर्शनम् उपदिशति, स्वकर्तव्ये स्थैर्यं दत्ते, चित्ते शमं करोति, समाजे सौहार्दं स्थापयति। यदा वेदान्तः केवलं शास्त्रं न भवति, अपि तु व्यवहारः भवति, तदा मानवजीवनं दिव्यं, सुखदं, अर्थपूर्णं च भवति।

वयं सर्वे यदि नित्ये जीवने वेदान्तविचारानां प्रयोगं कुर्मः, तर्हि न केवलं आत्मपरिष्कारः, अपि तु समाजपरिवर्तनस्य महान् आधारः स्यात्।

सन्दर्भ ग्रन्थः-

1 बृहदारण्यकम्-1.4.10

2 छान्दोग्यम्-3.14.1

3 श्रीमद्भगवद्गीता-13.28

4 भगवद्गीता-3.3

5 ब्रह्मसूत्रम्-1.1.1

6 ब्रह्मसूत्रम्-1.1.1